

УДК 574:911.2

Новицька С.Р.

Перспектива створення регіонального ландшафтного парку “Збаразькі Товтри”

В статті охарактеризовано геоморфологічні, кліматичні і гідрологічні особливості території, описано специфіку рослинності і тваринного світу, проаналізовано історичні передумови розвитку регіонального ландшафтного парку “Збаразькі Товтри”. Також оцінено транспортну доступність території РЛП, проаналізовано рекреаційну привабливість перспективного РЛП і, на основі цього, проведено функціональне зонування території парку. Ключові слова: регіональний ландшафтний парк, функціональне зонування, культурно-історичні об’єкти, заповідні об’єкти.

Новицкая С.Р. Перспектива создания Регионального ландшафтного парка “Збаражские Товтры”. В статье проанализированы геоморфологические, климатические и гидрологические особенности территории, описана специфика растительности и животного мира, проанализированы исторические предпосылки развития регионального ландшафтного парка “Збаражские Товтры”. Также оценена транспортная доступность территории РЛП, проанализирована рекреа-

ционная привлекательность перспективного РЛП и, на основе этого, проведено функциональное зонирование территории парка. Ключевые слова: региональный ландшафтный парк, функциональное зонирование.

Novitska S. Prospect of creation of regional landscape park the “Zbarazsky Tovtry”. The geological, climatic, hydrological features of the territory are described. The specific of animal world and vegetation of the park territory is described. Historical pre-conditions of the perspective development are analysed. The park’s situation between the transport objects such as rail-way stations and main lines is evaluated. The recreation attractiveness of the perspective regional landscape park of “Zbarazsky Tovtry” is analysed. The regionalization of the park’s territory is presented. **Key words:** regional landscape park, cultural and historical objects, nature protected objects.

Актуальність дослідження. Стійким вважається такий розвиток території, який поєднує захист оточуючого середовища, його екологічну безпеку та успішне ведення господарської діяльності. Саме регіональні ландшафтні парки (далі РЛП) є такими багатофункціональними природно-заповідними об’єктами, які здатні забезпечити стабілізацію екологічної рівноваги й функціонування всіх природних компонентів довкілля, припинити процес його деградації, а також задовольнити дедалі зростаючі потреби людей в якісних рекреаційних послугах.

На території Тернопільської області є значний потенціал створення такого типу природно-заповідних об’єктів. Так, в рамках ‘Програми формування регіональної екологічної мережі Тернопільської області на 2002-2015 роки’ заплановано створення 7 регіональних ландшафтних парків, серед яких і ‘Збараські Товтри’. Вони приурочені до унікальних природних районів області, орієнтовані на відпочинок місцевих жителів, а також на українських і закордонних туристів.

Дослідженню Товтр присвячено багато наукових публікацій. Вивченню тектоніки Товтрового пасма присвячені праці В.Д.Налівкіна (1962), А.А.Арапова (1966), М.С. Яриша (1972), Й.М. Свинка (1968, 1969, 1973), Т.О. Знаменської (1973,1976), геології – І.К. Королюк (1952), В.Г. Боднарчука (1959), стратиграфії – Л.М. Кудріна (1966), О.С. Вялова (1962,1965), А.І. Шайнюк, геоморфології – К.І. Геренчука (1949,1950), П.М. Цися (1962), геоморфологічному районуванню території Товтр – праці В.П. Палієнка, І.Л. Соколовського (1974), К. Москалюк (2006) і ін. Карстові процеси і мінерально-ресурсний потенціал цієї території вивчали О.Д. Кучерук (1954), В.П. Коржик (1993), В.В. Файфура, М.Я. Сивий (1993).

Важливість створення національних природних парків і регіональних ландшафтних парків підкреслюють в своїх працях: О. Мудрак, Л. Кирилюк; С.І. Кукурудза, Л.М. Савчин (2004), перспективам розвитку мережі природних національних та регіональних ландшафтних парків Поділля присвячені наукові праці В.П. Брусака, Р.М. Гнатюка, Ю.В. Зінька, Я.С. Кравчука (1998), Л.П. Царика, П.Л. Царика (1999, 2002, 2004, 2009) [4, 5], Й.М. Свинка, В.М. Черняка, П.М. Дем’янчука (1999), А.В. Гудзевича, В.С. Любченка (2001, 2004), Е. Кульчицької (2008), Г.І. Денисика, В.М. Воловика (2009) та інших.

Метою даного дослідження є обґрунтування доцільності створення РЛП ‘Збараські Товтри’ в межах Товтрової горбистої рифової гряди між населеними пунктами Збараж, Залужжя, Зарубинці, Опрілівці, Доброводи, Хомівка, Дубівці, де поєднуються сприятливі природні ресурси (значна розчленованість рельєфу, водні ресурси, представлені рр. Гнізна, Гнила Гнізна, Гніздечна та ставками в селах Базаринці, Доброводи, Залужжя, Зарубинці, наявність рідкісних видів рослин і тварин, унікальні ландшафтні комплекси) із цікавими культурно-

історичними пам'ятками (Збараський замок (1631р.) та руїни замку 1586р в с. Старий Збараж, Преображенська церква (1600р) в с. Залужжя і ін.).

Запропонований РЛП стане ядром екологічної мережі, по території якого проходитиме екологічний коридор регіонального значення “Товтровий”, що виступить шляхами міграції біоти між Гологоро–Вороняко-Кременецьким кряжем і долиною Дністра і його лівими притоками, а також з природним заповідником «Медобори». Проте, на сьогоднішній день роль РЛП “Збараські Товтри” як біоцентру, що здійснюватиме оптимізуючий вплив на навколишні ландшафти, та наявність ділянок з рідкісною наскельно-степовою і лісовою рослинністю не узгоджується з сучасною структурою природокористування. Інтенсивна господарська діяльність зумовила різкі зміни природних ландшафтів, передусім створення великих орних масивів, що супроводжується знищенням природної рослинності, в тому числі і лісистості Товтр, що в умовах розчленованого рельєфу сприяє виникненню деструктивних природно-антропогенних процесів, зокрема ерозійних. Ця частина Товтрового кряжу в межах Тернопільської області характеризується найвищою часткою сільськогосподарських земель в структурі земельного фонду, високою розораністю території і досить низькою лісистістю, і потребує масштабних заходів щодо відновлення ландшафтів.

Територія, що пропонується для організації РЛП “Збараські Товтри”, розташована в центральній частині Товтрового кряжу, почала використовуватися задля задоволення рекреаційних потреб ще на початку ХХ століття. Так, починаючи з 1928 року в путівниках по Воєводству Тернопільському (зокрема Томаша Кунзека і ін) зустрічаються описи географічних, геологічних, кліматичних та етно-культурних особливостей Збаражчини [6,8], а також в інших путівниках, виданих туристсько-краєзнавчим Подільським товариством, яке успішно функціонувало на той час на теренах Тернопільщини [7,9,10,11]. В них описані краєвиди Збаражчини, автомобільні і залізничні шляхи, замок в м.Збараж і руїни Старозбараського замку, костюл, церкви, ратуша, цікаві природні об'єкти Товтрового кряжу.

Площа проектованого РЛП “ Збараські Товтри” становить орієнтовно 12343 га, з яких площа заповідної зони – 387 га, зони регульованої рекреації – 6390 га, зони стаціонарної рекреації – 720 га, господарської зони – 4846 га. Потенційна ємність природних ландшафтів -6,1 тис. чол., а ландшафтів з благоустроєм -15,6 тис. чол.[5].

Територія РЛП характеризується досить інтенсивною розчленованістю рельєфу і займає західну частину Подільської височини, яку часто називають плато, оскільки вона відзначається рівнинністю поверхні та значними абсолютними висотами. Максимальна висота – 430 м (на захід від с. Добриводи г. Зембіва (або інша назва г. Зубова)). Найхарактернішим орографічним елементом Подільського плато є Товтровий кряж. Складені вапняками Товтри являють собою ряд підвищень розділених один від одного улоговинами, які різко виступають над рівнинною поверхнею плато. Серед них виділяється головний кряж з бічними грядами по лінії Збараж – Гримайлів. Цей кряж серед інших підвищень Товтрової гряди відзначається найбільшими абсолютними висотами над рівнем моря (419-436 м).

Клімат парку помірно-континентальний. Середня температура липня +16⁰ +18⁰С, а січня – -4,5-5⁰С. Вторгнення на територію парку континентальних мас повітря призводить до значних коливань температур в усі пори року. Влітку

температура може підніматися до +37⁰С, а взимку – опускатися до -34⁰С. Безморозний період триває 160-165 днів. На території парку випадає достатня кількість опадів 700 мм. Впродовж року на території парку переважають північно-західні та північно-східні вітри. На території парку досить чітко виражені всі пори року.

Річкова система РЛП “Збаразькі Товтри” представлена рр. Гнізна, Гнила Гнізна, Гніздечна та їх притоками, які належать до числа малих річок. Режим річок тісно пов'язаний з річним ходом температури та атмосферними опадами. Найвищий водостан річок припадає на ранні весняні місяці; найнижчий узимку. Влітку рівень води в річках відносно низький. Долина р. Гнилої Гнізни в місці перетину нею пасма Товтрів (від Збаражу до Черниховець) крута, вузька і глибока. У місцях перетину рікою колишніх поздовжніх гірських долин утворилися улоговини, що використовують в де-не-де під стави (найбільший з них у с. Базаринці). Цікавими в рекреаційному відношенні є ставки в межах РЛП в сс. Базаринці, Доброводи, Залужжя, Зарубинці [3].

Природна рослинність на території РЛП зберегла риси типової для лісостепу Волино-Подільської височини. В минулому значна частина Збаражчини була вкрита лісами, але їх по-хижацьки вирубали і площа лісів значно скоротилася. До найбільших лісових масивів належать такі: Чорний ліс на північ від м. Збараж (близько 11 км²), ліси в околицях сс. Чумалі, Залужжя, Зарубинці, Доброводи. В деревостані переважає дуб і граб з домішками клена, ясена, бересту, черешні, берези, осики, а в підліску переважає ліщина, горобина, калина, ожина і інші. Степова рослинність в межах РЛП збереглася в досить незначній кількості, оскільки майже всі степові ділянки розорані, а ті, що залишились, зазнали значного впливу людини. З червонокнижних видів тут можна зустріти горицвіт весняний, гніздівку, пальчатокорінник травневий [2].

Серед представників тваринного світу тут зустрічається: куниця, тхір, ласка, видра, борсук, лисиця, їжак, заєць-русак, з гризунів – польова миша, хом'як, шур сірий, полівка звичайна, сліпак звичайний, ховрах, кріт, кажан. З птахів: шуліка, голуб-синяк, горлиця, дятел, іволга, соловей, степовий жайворонок, куріпка, перепелиця, дика качка. З плазунів: вуж, степова гадюка, ящірка. В річках водяться карасі, окуні, чечуга. З червонокнижних зустрічаються: 4 види ссавців: борсук, вечірниця звичайна, нічниця ставкова, сліпак подільський; 4 види птахів: пугач, крук, яструб-гороб'ятник, шуліка рудий; 4 види комах: аполлон, павичеве око, бражник дубовий, бражник «мертва голова».

До цього часу сфері рекреації і оздоровлення не приділялося відповідної уваги, а тому відсутня оцінка потенційної можливості місцевих природних комплексів. Такий, суто економічний підхід, призвів до антропогенних перевантажень на певні природні екосистеми, внаслідок чого розпочався процес деградації природних структур. Зокрема, абсолютно невиправданим є використання Товтрового кряжу гірничодобувною промисловістю – освоєння мінерально-сировинних ресурсів кряжу (видобуток будівельного каменю, будівельного піску (Старозбаразьке, Чернихівське, Збаразьке, Зарубинецьке, Доброводське родовище і ін.)). В межах парку спостерігається найбільший ступінь техногенної трансформації ландшафтів (в околицях м. Збараж – 10-15%, на решті території 7-10%), що пов'язано з значною забудованістю території, наявністю густої транспортної мережі та розвитком гірничодобувної промисловості. Також, значна частка орних земель і низька частка лук і пасовищ істотно активізує протікання ерозійних процесів. Тому створення на цій території регіонального ландшафтного парку є надзвичайно актуальним в плані

стабілізації просторової структури ландшафтів і екосистем.

При виборі території перспективного парку застосовувались такі критерії: площа незмінених природних ландшафтів, їх унікальність; наявність цікавих культурно-історичних об'єктів, наявна мережа автомобільних та залізничних доріг (транспортна доступність РЛП); площа еродованих земель, площа лісів, контрастність ландшафтів, визначення функціональних зон парку та розробка туристичних маршрутів по території парку, виділення специфіки рекреаційних занять в межах парку.

Функціональне зонування території РЛП “Бережанське Опілля”. Виділення функціональних зон здійснюється для створення умов, необхідних для виконання цією територією різнопланових завдань. Відповідно до закону України “Про природно-заповідний фонд” на території РЛП виділяють 4 функціональні зони – заповідну, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарську.

Заповідна зона об'єднує території природно-заповідних категорій (заказників, пам'яток природи, заповідного урочища і ін) на території парку, а також природні комплекси, що мало трансформовані антропогенними чинниками з рідкісними видами та угрупованнями. Особлива увага була приділена збереженню корінних і найбільш цінних природних комплексів. Найефективнішим методом функціонального зонування є розробка схем розташування концентричними колами, де центральне коло складає заповідна зона, в котрій найбільше скупчення заповідних об'єктів. Проте, в даному випадку таке зонування було неможливим, і була застосована інша модифікація функціонального зонування – крупномозаїчне.

Основу заповідної зони проектного РЛП будуть складати 2 ботанічні заказники, 3 ботанічні пам'ятки природи, 3 геологічні пам'ятки природи, 2 гідрологічні і 1 заповідне урочище. Всі заповідні об'єкти місцевого значення (таблиця 1).

Їх загальна площа – 387 га, що становить 3,1 %. Ця зона здебільшого фрагментована. В її межах можливе проведення спеціальних екологічних науково-пізнавальних екскурсій, екологічного навчання для науковців, педагогів з облаштуванням спеціалізованих екологічних стежок.

Зона регульованої рекреації включає маршрути постійних екскурсій та екологічного туризму на території парку, і охоплюватиме більше 50% площі парку (6390 га). Це території традиційного відпочинку населення, які приурочені до околиць заповідних об'єктів і виступають їх буферними зонами. До неї входять ділянки з напівприродною та культурною рослинністю, які є об'єктом демонстрації та складовою ландшафту. В цій зоні мають бути прокладені і обладнані маршрути екскурсій для різних груп відвідувачів, а також може бути дозволене спортивне мисливство та рибальство, проведення спортивних змагань з додержанням правил охорони навколишнього природного середовища. У лісах цього РЛП багато грибів, лісових ягід, лікарських рослин, що сприятиме розвитку любительської рекреації, а ставки приваблюють любителів-рибалок, зокрема в сс. Добриводи, Тарасівка, Базаринці, де водяться короп, карась, краснопірка, щука.

Пропонується створення таких екологічних стежок і туристичних маршрутів:

- історико-краєзнавча стежка з метою ознайомлення з унікальними історичними пам'ятками по маршруту: м. Збарж (церква Святого Михайла (19 ст.) –

Таблиця 1.

Об'єкти природно-заповідного фонду заповідної зони РЛП «Збараські Товтри» [2]

№ п/п	Назва об'єкту	Площа (га)	Місцезнаходження	Коротка характеристика
Ботанічні заказники місцевого значення				
1.	Добриводський	18,5	Околиці с. Добриво-ди Збараського р-ну	Охороняються залишки типових лучно-болотних фітоценозів на меліорованих землях в межах заплави р. Гніздична
2.	«Пожарниця»	64,0	Поблизу с. Чумалі Збараського р-ну	Зростають зозуліні черевички справжні, сон, любка дволиста, лілія лісова
Ботанічні пам'ятки природи місцевого значення				
1.	Біогрупа вікових буків	0,2	с. Зарубинці Збараського р-ну	Охороняється 8 дерев бука лісового віком 100-150 років, діаметром 72-92 см.
2.	Збараська ділянка первоцвіту весняного	1	Околиці с. Базаринці Збараського р-ну	Охороняється первоцвіт весняний
3.	Оприлівські папороті	1	с. Оприлівці Збараського р-ну	Охороняються два види папоротей – аспленій муровий і аспленій волосовидний
Гідрологічні пам'ятки природи місцевого значення				
1.	«Провалля»	4,7	Околиці с. Новики Збараського р-ну	Охороняються джерела, що утворюють струмок, який є правою притокою р. Гніздична
2.	Дубівецьке джерело	0,2	с. Дубівці Тернопільського р-ну	Джерело, яке приурочене до розривного порушення або зони тріщин в гірських породах
Геологічні пам'ятки природи місцевого значення				
1.	Гора Довбуша	19,2	На лівому схилі р. Гнізна поблизу с. Залужжя	
2.	Бабина гора	7,4	с. Залужжя на правому схилі долини р.Гнізна	Охороняється відрога Товтрової гряди, складена рифовими вапняками неогенового віку
3.	Міоценові відклади в Добриводах	0,5	На лівому березі р. Гніздична	Охороняється відслонення верхньортонського вапняку
Заповідні урочища				
1.	Залужанський ліс	273	с. Залужжя Збараського р-ну	Зростає понад 7 видів рослин, занесених до Червоної книги України

набережна Базаринецького ставу – млин (17 ст.) – парк ім. Б. Хмельницького – Меморіальна дошка Несторові Морозенку – А. Міцкевичу – Меморіал Слави загиблим у Другій світовій війні – Збараський замок (1626-1631 рр.) – будинки Скарбового уряду, колишнього міського суду, колишнього староства повітового, колишній міщанський будинок і колишній ресторан «Брістоль» (19 ст.) – монастирі бернардинців (17-18 ст.) і феліціянок (18 ст.) – костел бернардинців (17-18 ст.) – церква Успіння (18 ст.) – синагога (1547 р.) – церква Воскресіння Господнього (18 ст.) і пам'ятник І.Франку – колишній міщанський будинок (кінець 19 ст.) – с. Залужжя (заповідне урочище «Залужанський ліс» – г. Бабина – г. Дідова – г. Чернеча (Спасо-Преображенська церква (1600 р.) – г. Довбушева (печера Довбуша)– с. Старий Збараж (руїни давньоруського літописного м. Збараж (1211 р) з руїнами замку (14-16 ст.) – м. Збараж;

- туристичний маршрут по старовинним церквам, пам'яткам дерев'яного зодчества: м. *Збараж* – с. *Верецаки* (церква Ікони Казанської Божої Матері (1867р) – с. *Вишгородок* (городище літописного м. Вигошів (1152 р.) з церквою) – с. *Печірна* (у храмі Св. Миколая знаходиться Печірнянська чудотворна ікона Миколи Чудотворця) – с. *Решнівка* (його ще називають «малим Почасвом», у церкві Преображення Господнього знаходиться Решнівська чудотворна ікона Божої Матері) – с. *Колодне* (Миколаївська дерев'яна церква з дзвіницею (1575 р.) та дзвіниця Михайлівської церкви (кінець 18 – початок 19 ст.) – *сmt .Вишнівець* (церква Воскресіння Христового (1530 р.) – с. *Башуки* (дзвіниці Михайлівської церкви (18 ст.) – с. *Залужжя* (церква Св. Миколая (1575 р.) і Спасо-Преображенська церква (1600 р.) – м. *Збараж*;
- пізнавальні зооекологічні і еколого-ботанічні екостежки: м. *Збараж* – Збаразька ділянка первоцвіту весняного – с. *Залужжя* (заповідне урочище «Залужанський ліс») – г. Бабина – с. *Зарубинці* (біогрупа вікових буків) – с. *Оприлівці* (оприлівські папороті) – с. *Чумалі* (урочище «Пожарниця») – с. *Добриводи* (Добриводський заказник) – *Малоберезовицько-Іванчанський і Кобилівський* загально-зоологічні заказники – с. *Колодно* (Колоденський ботаніко-гідрологічний заказник) – ботанічний заказник «Урочище «Чарівщина» – м. *Збараж*.

Розвитку рекреаційної діяльності сприяє регулярне проведення в м. Збараж фестивалів: в квітні цього року відбувся фестиваль з нагоди відкриття туристичного сезону на Тернопіллі (виступи фольклорних колективів, лицарські бої, конкурс «Найбільший вареник», вогняне шоу і ін.), а в червні – II Міжнародний фестиваль готичної культури «Некрополіс. Чорна ліра».

Зона стаціонарної рекреації виділяється в найбільш привабливих для тривалого відпочинку місцях з метою створення там готелів, мотелів, кемпінгів та інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку. В межах перспективного РЛП ця зона представлена: дитячим оздоровчим табором «Сокіл» на 100 місць в с. Чорний ліс, готелями „Чорний принц” і „Гетьман”, ресторанами ”Медобори”, ”Чорний принц”, барами «Асторія», «Галич», «Зимовий сад», гостинними садибами в сс. Залужжя, Чернихів, Тарасівка і в м. Збараж.

Господарська зона представлена освоєними територіями, на яких ведеться традиційне господарство, поширені традиційні ремесла. Тут може розміщуватися орган управління парком, а діяльність людини не повинна вступати в протиріччя з завданнями парку.

На території самого парку і в межах найближчої доступності розміщена велика кількість історико-архітектурних об'єктів, що зможе задовольнити пізнавальний інтерес навіть найвибагливішого туриста: Збаразький замок (1626-1631 р.) з палацом, казематами, бастіонами, воротами оборонними стінами, призамковим парком; меморіальна плита Морозенку встановлена на стіні 1984 р.; ансамбль споруд монастиря Бернардинів 1627 р.; ансамбль споруд монастиря Філіціанок XVII ст.; руїни замку 1586р в с. Старий Збараж, Преображенська церква оборонного типу (1600р) в с. Залужжя, витвори школи дерев'яного зодчества: Миколаївська церква та дзвіниця Михайлівської церкви (1575, 1585 рр.) в с. Колодне і ін. У 1976 р. Збараж віднесено до 39 міст України з найбільшою кількістю історичних пам'яток, враховуючи цінність яких у 1994 р. в місті створено Державний історико-архітектурний заповідник, а у 2005 р. на його базі створено Національний заповідник «Замки Тернопілля».

Наймасовішими відвідувачами парку будуть жителі міста Збараж, сіл

Залужжя, Старий Збараж, Базаринці, Зарубинці, Опрілівці, Чумалі, Дубівці, Доброводи, що знаходяться безпосередньо в межах парку, а також відвідувачі з найближчих міст і сіл, зокрема, м. Ланівці, сіл Синява, Стривка, Вишгородок, Колодне, Ігровиця, Лозова, Куряни, смт. Вишнівець, а також м. Тернопіль і українські і закордонні автотуристи.

РЛП має зручне розташування щодо транспортних шляхів. По південній частині парку проходить залізнична лінія Тернопіль-Кременець-Дубно, також через територію парку проходять автодороги: Тернопіль-Кременець-Дубно, Тернопіль-Збараж-Ланівці, магістральні автошляхи Чернівці-Брест, Чернівці-Львів, Івано-Франківськ – Хмельницький. Відстань від Збаража до Тернополя шосейним шляхом – 21 км. РЛП є перспективним для розвитку вело- і автотуризму.

Висновки: Створення регіонального ландшафтного парку, а також органу управління ним сприятиме цілеспрямованому розвитку рекреаційної інфраструктури і належному використанню природних рекреаційних ресурсів, його організація забезпечить відчутний соціально-економічний ефект з мінімальними збитками для природи. Однією з важливих умов гармонійного розвитку території є функціонування на належному рівні двох таких складових природокористування як рекреаційна сфера і природозаповідання. І саме перспектива створення РЛП дозволить підвищити ефективність господарювання, зберегти природні і соціальні функції ландшафтів, вирішити екологічні проблеми цього регіону, а також сприятиме розвитку на цій території організованої рекреаційної діяльності.

1. Денисюк Г.І. Товтри України / Г.І. Денисюк // Подільський національний природний парк: доцільність і проблеми створення. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Кам.-Подільськ., 1993. – С. 79-80.
2. Перелік територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення Тернопільської області станом на 01.01.2007 р. – Тернопіль – 75 с.
3. Природа Тернопільської області / За ред. Геренчука К.І. – Львів: Вища школа. – 1979. – 167 с.
4. Царик Л.П. Природні національні та регіональні ландшафтні парки як складові елементи природоохоронного та рекреаційного комплексів Тернопілля / Л.П. Царик // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Видавн. відділ ТНПУ, 2004. – № 3. – С. 176-181.
5. Царик Л.П., Чернюк Г.В. Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки й аналізу (на прикладі Тернопільської області) / Л.П. Царик. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 188 с.
6. Kunzek Tomasz. Przewodnik po Wojewodztwie Tarnopolskiem. – m. Tarnopol – 1928. – 298s.
7. Opacki Jozef. Przewodnik powiecie Skalackim – 1938r. – 58s.
8. Przewodnik po Wojewodztwie Tarnopolskiem z mapa – nakladem wojewodzkiego tow. turystyczno-krajoznawczego w Tarnopolu. – r.1928 – 138s.
9. Satke Wladyslaw. Powiat Tarnopolski pod wzgledem geograficzno-statystycznym. – 1895. – 163 s.
10. Wojewodztwo Tarnopolskie przewodnik z 1928 r. – wydawnictwo “JANUS” – 69 s.
11. Ziemia Podolska opis krajoznawczo-turystyczny Wojewodztwa Tarnopolskiego – 1935 r. – 48 s.